

Історіографія та джерелознавство

Historiography and Source Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.27>

УДК 94(477+438)“17”:82-94

Марія ГАЙСЕНЮК,

аспірантка кафедри історії України
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Mariia HAISENIUK,

PhD student,
Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-8110-1589>

Подорожі Чарторийських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину й Поділля у спогадах сучасників

У статті проаналізовано подорожі родини Чарторийських до південно-східних воєводств Речі Посполитої у 1780 і 1782 рр. на основі спогадів Адама Єжи Чарторийського, Юліана Урсуна Нємцевича та Єжи Сороки. Розглянуто мету мандрівок, маршрути, склад учасників і особливості побуту. Показано, що виїзди Чарторийських виконували важливі політичні, економічні, соціальні та символічні функції, сприяючи зміцненню авторитету родини на місцях, і водночас становили виразний соціокультурний феномен. Наукова новизна полягає у висвітленні магнатської мобільності як засобу політичної репрезентації та форми взаємодії еліт пізньої Речі Посполитої. Отримані результати розширюють уявлення про культуру повсякдення та практики подорожей магнатів і шляхти другої половини 18 століття, зокрема на українських землях.

Ключові слова: князь Адам Казимир Чарторийський, подорожування, мемуари, Правобережна Україна, Річ Посполита.

The Travels of the Czartoryski Family to Volhynia, Galicia, and Podolia in 1780 and 1782 in the Memoirs of Their Contemporaries

The article examines the travels of the Czartoryski family to the south-eastern voivodeships of the Polish–Lithuanian Commonwealth in 1780 and 1782. The analysis is based on the memoirs of Adam Jerzy Czartoryski, Julian Ursyn Niemcewicz, and Jerzy Soroka, which provide valuable insights into the purpose, routes, pace, living conditions, forms of entertainment, and interactions with the local nobility during these journeys. Despite certain idealizations and emotional digressions typical of memoirs, these accounts offer a coherent picture of noble life and travel culture in the late eighteenth century. The study shows that the Czartoryskis' travels combined practical aims — estate inspections, school visits, appointments of officials, participation in local assemblies — with elements of public representation. Such journeys fulfilled political, social, and symbolic functions, strengthening the family's authority in the provinces and consolidating the local nobility around the magnate as patron and benefactor. The article interprets these travels as a social and cultural phenomenon that reflected rituals of hospitality, aesthetics of travel,

and values of honor and prestige. The preserved descriptions reveal regional features of magnate daily life, especially in Ukrainian lands, where Sarmatian traditions, the memory of Cossack glory, Oriental influences, and openness to European culture coexisted. The travels of the Czartoryski family are presented as part of broader cultural processes in the late Polish–Lithuanian Commonwealth, where traditional and modern elements of noble life interacted. The study highlights magnate mobility as a means of political representation and communication among elites, enriching the understanding of everyday culture and travel practices of the nobility in the eighteenth century.

Keywords: Prince Adam Kazimierz Czartoryski, travelling, memoirs, Right-Bank Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Подорожі завжди цікавили істориків, оскільки відображали численні аспекти повсякденного життя минулого. У сучасних дослідженнях дедалі більше значення надається тревелогам, листуванню та спогадам, які становлять важливе джерело для вивчення ментальності, уявлень сучасників про території та населення, а також щоденних практик¹. Особливу увагу дослідники приділяють закордонним мандрівкам еліти, передусім Grand Tour, що був важливою частиною освітнього процесу й формування культурних орієнтирів аристократії². Его-документи дозволяють простежити не лише освітнє й культурне значення подорожей, а й спосіб сприйняття мандрівниками нового досвіду — місця, людей, культур і сенсів. Ці питання висвітлено, зокрема, у працях Олексія Сокирка³, Марини Будзар⁴, Євгена Ковальова⁵, Катерини Дисі⁶, Олега Іванюка⁷, Анни

Гедь⁸, Антонія Мончака⁹, Адама Кухарського¹⁰, Малгожати Ковальчик¹¹ та ін. Водночас локальні подорожі, зумовлені переважно економічними, політичними й особистими обставинами, залишаються менш дослідженими. Лише окремі автори, як-от Уршула Августиняк¹², Боже́на Попьолек¹³, Якуб Рогульський¹⁴, Марта Купчевська¹⁵, Мацей Ковальський¹⁶, звертали увагу на мобільність шляхти у межах Речі Посполитої. Такі мандрівки часто сприймалися сучасниками як звичайне пересування між резиденціями й рідше відображалися у письмових джерелах. На цьому тлі виділяються подорожі родини Чарторийських на Волинь, Галичину й Поділля у 1780 і 1782 рр. Вони вирізнялися масштабом і урочистістю, поєднували господарські інспекції з політичними зустрічами та культурними заходами й стали нагодою для демонстрації авторитету Familia.

¹ Теоретичні підходи до вивчення подорожей представлені у працях: Podemski K. *Socjologia podróży*. Poznań. 2005. 365 s.; Mączak A. *Turystyka europejska. Wiek XVI–XIX. Folia Turistica*. 2008. № 19. S. 5–26.

² Його концептуальне підґрунтя заклав Richard Lassels у праці «*The Voyage of Italy*» (1670), де подорожі до Франції та Італії визначалися як необхідний етап виховання «молодих лордів». Feduszka J. *Podróże ordynatów Zamoyskich po Europie w XVII i XVIII wieku. Facta Simonidis*. 2023. № 16(1). S. 122.

³ Україна та сусідні землі в XVIII ст. Подорожі барона фон Кампенгаузена / Лейон Пірс Бальтазар фон Кампенгаузен; пер. з нім., комент., передмова Полоз О., наукова ред. і передмова Сокирко О. Запоріжжя : ФОП Рябцев В.В. 2024. 224 с.

⁴ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галяганів / упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ : StreamARLine, 2019. 516 с.

⁵ Будзар М., Ковальов Є. Українські мандрівники Галягани в землях Чеської корони Габсбургів: репрезентація вражень у подорожніх наративах середини XIX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2023. № 31. С. 5–20.

⁶ Диса К. Подорожувати, щоб самовдосконалюватися і примножувати благо людства і своєї країни: поради Леопольда фон Берхтольда у контексті просвітницького дискурсу. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2021. Т. 4. С. 5–13; Київська академія в подорожніх записках другої половини XVIII — середини XIX ст. *Київська Академія*. 2024. Вип. 21. С. 39–54.

⁷ Іванюк О., Чкан А. Міста Наддніпрянської України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у тревелогах англійських мандрівників. *Київські історичні студії*. 2023. № 1(16). С. 111–120.

⁸ Hedo, A., & Ivaniuk, O. (2025). The image of England in the travelogues and correspondence of Ukrainian travelers of the 19th century. *Skhid*. 2025, No 7(3), pp. 37–45.

⁹ Mączak A. *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk, 1998. 275 s.; Mączak A. *Peregrynacje. Wojaże*. Turystyka. Warszawa, 2001. 334 s.

¹⁰ Kucharski A. *Theatrum peregrinandi*. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku. Toruń, 2013. 563 s.

¹¹ Kowalczyk M. *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*. Toruń, 2005. 347 s.

¹² Augustyniak U. *Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży: ludzie a rzeczy w XVI — XVIII wieku. Kwartalnik historii kultury materialnej*. 2021. № 69(3). S. 373–383.

¹³ Popielek B. *Piwo dla ludzi, wódka dla koni. Szlacheckie rejestry drogi w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Saeculum Christianum*. 2024. № 31(1). S. 194–207.

¹⁴ Rogulski J. *Podróże i mobilność magnata epoki saskiej w świetle księgi skarbowej Pawła Karola Sanguszki z 1726 roku. Via viatores quaerit. Mobilność społeczna w dziejach krajów Grupy Wyszehradzkiej* / red. A. Teterycz–Puzio, L. Kościelak, E. Łączyńska. Słupsk, 2016. S. 177–196.

¹⁵ Kupczewska M. *Itinerarium wojewody kijowskiego Tomasza Zamoyskiego z Kijowa do Zamościa (4–21 listopada 1619 r.) — przyczynek do analizy mobilności magnackiej w epoce nowożytnej. Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS*. 2023. № 56. S 151–180.

¹⁶ Kowalski M. *Życie w ciągłej podróży — początki kariery młodego magnata w czasach Augusta Mocnego według dziennika księcia Michała Kazimierza Radziwiłła. Samotrzcę, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych* / red. M. Saczyńska, E. Wólkiewicz. Warszawa, 2012. S. 499–514.

Завдяки такому репрезентативному наповненню ці мандрівки залишили помітний слід у пам'яті сучасників і були зафіксовані у кількох наративах.

Мемуари Адама Єжи Чарторийського, Юліана Немцевича та Єжи Сороки, попри їхню фрагментарність і суб'єктивність, дозволяють розглядати подорожі родини Чарторийських не лише як послідовність подій, а як соціокультурне явище¹⁷. Вони поєднують фактичний опис маршрутів і побутових деталей із відображенням уявлень, емоцій і норм поведінки епохи, розкриваючи ментальний світ і практики мобільності магнатського середовища другої половини 18 ст. Ці мандрівки побіжно згадують у біографіях членів княжої родини Тадеуш Фрончак¹⁸, Адам Замойський¹⁹, Броніслав Залеський²⁰, однак вони досі не були предметом спеціального історичного дослідження.

Метою статті є реконструкція деталей подорожей родини Чарторийських на південно-східні терени Речі Посполитої за спогадами сучасників.

Написання спогадів було характерним явищем доби Просвітництва. Часто вони ґрунтувалися на щоденниках, листуванні чи інших документах, що робило їх, попри суб'єктивний характер, наближеними до реальних подій. Магнати добре усвідомлювали вагу власних свідчень і прагнули залишати письмові записи. Адам Єжи Чарторийський (1770–1861) отримував від матері поради вести щоденник: «Щовечора або наступного дня записуй усі подробиці та щоденні події, потім відредагуєш це у вільну хвилину»²¹, — писала Ізабелла з Сеняви 16 січня 1800 р. Відомо, що вже під час своєї подорожі Європою у 1786–1788 рр. він робив регулярні нотатки: особисті роздуми, записи про зустрічі, описи міст і пам'яток²². На час же подорожі на Волинь і Поділля у 1782 р., будучи тринадцятирічним юнаком, Адам таких записів ще не робив. Це підтверджує і коротка заувага в його спогадах про цей вояж, де він відверто

визнає: «Повернувшись до Кам'янця, я описав своїй сестрі всю цю надзвичайно цікаву мандрівку, сьогодні ж ці подробиці вже зникли з моєї пам'яті»²³. Мемуари Адама Єжи Чарторийського, сина князя Адама Казимира та Ізабелли, були написані багато років по тому й відображають дитячі враження, що згодом трансформувалися у споминах дорослого політика й діяча доби після занепаду Речі Посполитої. Водночас ці спогади є важливим джерелом для розуміння родинної пам'яті, внутрішнього бачення подорожі та способів, у які вони осмислювалися наступним поколінням Чарторийських.

У «Спогадах моїх часів» Юліана Урсіна Немцевича (1758–1841), поета, історика й одного з найближчих клієнтів Чарторийських, подано низку важливих свідчень про подорожі князя Адама Казимира. Народившись у Скоках на Берестейщині, Ю. Немцевич у ранньому віці опинився під патронатом Чарторийських²⁴. З біографії поета дізнаємося, що генеральний подільський староста, спираючись на тривалі контакти з родиною Немцевичів, переконав його батьків віддати сина до Кадетського корпусу, зобов'язавшись особисто опікуватися юнаком²⁵. У серпні 1770 р. дванадцятирічний Ю. Немцевич прибув до Варшави, де після навчання у семи класах Рицарської школи, очолюваної Адамом Казимиром Чарторийським, увійшов до його найближчого оточення²⁶.

Виконуючи обов'язки ад'ютанта, Ю. Немцевич супроводжував Адама Казимира під час його подорожей і водночас відтворював враження у поетичних творах, як от у віршованому листі «До Юзефа Шимановського. Опис подорожі на Поділля», написаному за підсумками об'їзду маєтків князя у 1782 р.²⁷ Текст має переважно пейзажно-ідилічний характер, однак містить також згадки про князя, змальованого зразковим господарем й доброчинцем²⁸: «Ще пан не наблизився до свого помешкання, А вже випередили його вдячні вітання людей; [...] У цій доброті

¹⁷ Більше про соціокультурний вимір подорожей української еліти див.: Будзар М., Ковальов Є. Українські мандрівники Галаґани... С. 6–7.

¹⁸ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia. Kraków, 2012. 591 s.

¹⁹ Zamoyski A. Izabela the Valiant: The Story of an Indomitable Polish Princess. William Collins, 2024. 208 pp.

²⁰ Zaleski B. Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Poznań, 1881. S. 190.

²¹ Listy Księżny Izabeli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna Księcia Adama / zebrała S. Duchńska. Kraków, 1891. S. 43.

²² Karpińska M. Wokół «Dzienników» księcia Adama Jerzego Czartoryskiego: rozterki edytora. *Edytorstwo źródeł XIX wieku: problemy teoretyczne i praktyka edytorska*. T. 1. / red. Jolanta Sikorska-Kulesza. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. S. 67.

²³ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencya jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1. Kraków, 1904. S. 24.

²⁴ Галецька, Я. Юліан-Урсин Немцевич: життєвий шлях, наукова і громадсько-політична діяльність (70-ті роки XVIII — перша половина XIX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2021. № 31. С. 151.

²⁵ Czartoryski A. Żywot J. U. Niemcewicza. Paryż, 1860. S. 23.

²⁶ Zajac G. Czuly weredyk. Twórczość poetycka Juliana Ursyna Niemcewicza. Kraków, 2015. S. 19.

²⁷ Niemcewicz J. Do Józefa Szymanowskiego. Opis podróży na Podole 1782, w: *Pisma różne wierszem i prozą*. T. 1. / wyd. T. Mostowski. Warszawa, 1803. S. 497–505.

²⁸ Aleksandrowicz A. Julian Ursyn Niemcewicz w Puławach. *Rocznik Lubelski*. 1960. № 3. S. 131.

своїй, князю, ти бачив докази, і сльози вдячності, приємніші за всі нагороди...»²⁹.

У пізніших мемуарах він відтворює подорожі на Правобережну Україну, поєднуючи фактичні дані — маршрут, склад пошту, побутові деталі — з літературними прийомами, жартами й місцевими переказами. Такий виклад підкреслював значення родини Чарторийських і їх вплив на південно-східних землях Речі Посполитої, проте відзначався романтизацією та гіперболізацією, що, хоча й надає текстові культурної виразності, водночас ускладнює реконструкцію реальних подій.

Юліан Немцевич тричі — у 1800, 1823–1825 та 1834–1838 роках — створював мемуари, у яких описував події своєї юності, зокрема й подорожей, що нас цікавлять³⁰. Перші спогади, написані в Америці, так і не були опубліковані. Наступна, так звана «крайова» версія, створена у Варшаві на основі власних нотаток, діаріюшів і газет, вирізнялася більшою деталізацією. Однак написаний у добу цензури Царства Польського текст мемуарів Ю. Немцевич не міг оприлюднити, адже навіть його зберігання становило загрозу для автора³¹. Унаслідок цього рукопис «крайових» спогадів було передано до бібліотеки Чарторийських. Повна публікація цієї ранньої версії з'явилася лише 1957 року в редакції Яна Діма³².

Перебуваючи на еміграції в Парижі, Ю. Немцевич на прохання Адама Міцкевича третє повернувся до написання своїх мемуарів³³. Так постала так звана «еміграційна» версія «Спогадів моїх часів», опублікована 1848 року в Парижі племянником автора — Каролем Немцевичем³⁴. Хоча ця редакція поступалася попередній структурною чіткістю та послідовністю, вона становить важливе джерело для реконструкції уявлень автора про події минулого.

Опис подорожей, попри змістову близькість в обох версіях, різниться за ступенем деталізації та вибором окремих подій. У «крайових» спогадах автор датує свою першу поїздку на Поділля 1780 роком, коротко згадуючи також подорож 1782 р.³⁵, тоді як у паризькій редакції дати взагалі відсутні:

²⁹ Niemcewicz J. Do Józefa Szymanowskiego. Opis podróży... S. 498–499. Переклад власн., див. оригінал: «Jeszcze się pan nie zbliżył do swego mieszkania, Uprzedziły go ludzie wdzięczne powitania; (...) W tych dobroci swej Książę widział dowody, I lży wdzięczności, miłsze nad wszystkie nagrody...».

³⁰ Dihm J. Wstęp do J. U. Niemcewicz, Pamiętniki czasów moich. T. 1. Warszawa, 1957. S. 24.

³¹ Dąbrowicz, E. „Kolekcja Niemcewiczowska”. Pożytki dla badacza historii literatury romantyzmu. Sztuka Edycji. *Studia Tekstologiczne I Edytorskie*. 2023. № 24(2). S.119.

³² Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. T. 1. / oprac. J. Dihm. Warszawa, 1957. 442 s.

³³ Ibid. S. 26.

³⁴ Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. Dzieło pośmiertne. / oprac. K. Niemcewicz. Paryż, 1848. 414 s.

³⁵ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 127.

«Не пам'ятаючи точно дат, аби не переривати викладу, всі ці подорожі, здійснені протягом кількох років, коротко опишу тут разом»³⁶. Оскільки обидві версії містять певні спотворення фактів і відхилення у хронології, а сам виклад має виразне емоційне забарвлення, їх слід розглядати радше як літературну інтерпретацію подій, ніж як точне відтворення перебігу мандрівок.

Відомості про подорожі Чарторийських збереглися також у спогадах довіреного придворного князя Єжи Сороки (бл. 1750–1831), написаних у 1822 р. і виданих у 1881 р. біографом Владиславом Віслоцьким³⁷. Його записки узагальнюють досвід подорожей на східні землі Речі Посполитої, тим самим поєднуючи опис поїздки 1782 р. із власними спостереженнями з пізніших років. Уже на початку Є. Сорока зауважує, що «Його княжа милість бував у Галичині й на Поділлі кожні два роки»³⁸, трактуючи подорож не як виняткову подію, а як частину сталої практики.

Єжи Сорока зробив помітну кар'єру при дворі Чарторийських, послідовно обіймаючи посади головного конюшого стаєнь, становничого — відповідального за розміщення пошту та його продовольче забезпечення під час подорожей, а також урядника, призначеного до люстрації руських маєтків князя та адміністрування литовських, зокрема опікувався судовими справами³⁹. Він супроводжував Адама Казимира у поїздках 1782 і 1786 рр., а також юного Адама Єжи на сеймик подільського воєводства у 1788 р.⁴⁰ У своїх спогадах Є. Сорока фіксував основні елементи організації княжих подорожей — структуру двору, склад супроводу, засоби пересування та особливості побуту в дорозі⁴¹. Записки Єжи Сороки дають цінні відомості про організацію шляхетських поїздок і повсякденне життя двору Чарторийських у другій половині 18 ст.

Усі тексти мають спільні риси: вони створені ретроспективно, у добу, коли пам'ять про Річ Посполиту ставала елементом культурної ідентичності, тому містять елементи ідеалізації минулого. Водночас описи подорожей, залишені їх учасниками, різняться не лише стилістикою, а й перспективою пережитого досвіду. Для Адама Єжи Чарторийського це були дитячі враження сина магнатського роду; для Юліана

³⁶ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

³⁷ Pezda J. Jerzy Soroka. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 40. S. 507.

³⁸ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki pазia i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. *Tygodnik Ilustrowany*. 1881. T. 2. S. 191.

³⁹ Pezda J. Jerzy Soroka. PSB. S. 508.

⁴⁰ Listy Księżny Izabelli... S. 33.

⁴¹ Pezda J. „Godłem moim było i będzie zawsze: kraj — jego dobro i jego wola” przyczynek do historii rodu Czartoryskich. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Historyczne*. Kraków, 2023. № 150(1). S. 33.

Немцевича — досвід клієнта князя, який прагнув використати свій поетичний талент для увічнення подій, пов'язаних із меценатом і патроном; для Єжи Сороки — свідчення урядника, відповідального за організаційний бік поїздок. Така різносторонність дозволяє глибше проникнути в обрядово-ментальний вимір цих виїздів, унаочнюючи широкий спектр відомостей, пов'язаних із маршрутом і подоланими відстанями, чисельністю та складом учасників, побутом, питаннями постою та забезпечення, засобами транспорту, ритуалами й розвагами, а також метою подорожі та її сприйняттям у суспільстві⁴². Водночас такий матеріал вимагає критичного аналізу, щоб відокремити фактичні дані від авторських інтерпретацій.

Подорожі Річчю Посполитою були звичною практикою шляхти й магнатів, пов'язаною з управлінням маєтками, контролем урядників і підтриманням соціальних контактів⁴³. Єжи Сорока зазначає, що Адам Казимир Чарторийський під час поїздок на схід об'їжджав маєтки, відвідував сеймики, а також як подільський генеральний староста наглядав за замками та судовими справами⁴⁴. Окрім цього, поїздка 1780 року була зумовлена прагненням особисто перевірити стан управління окремими ключами (адміністративні об'єднання кількох фільварків у Речі Посполитій), які, згідно з попереднім поділом маєтностей руського воєводи Августа Чарторийського, мали перейти у спадок генеральному подільському старості⁴⁵. Тадеуш Фрончак звертає увагу й на глибші мотиви подорожі, пов'язані зі змінами у володіннях Чарторийських: після Першого поділу Речі Посполитої частина литовських маєтків опинилася в межах Російської імперії, і побоювання втрати контролю над ними спонукало Адама Казимира зосередити увагу на південно-східних воєводствах Корони, прагнучи зміцнити тут власну присутність і вплив⁴⁶.

Про публічний резонанс подорожі свідчать згадки у пресі про її підготовку й перебіг. Вже наприкінці квітня зазначалося: «Багаж князя Адама вже переважно вирушив; його розкіш на цей час рідкісна й небачена: навіть мулів веде з собою»⁴⁷. Подорож тривала від перших днів травня до другої половини вересня, і протягом чотирьох з половиною місяців подільський генеральний староста подолав чималий шлях з Пулав через Волинь, Україну і Поділля до батьківського

маєтку в Сеняві⁴⁸. Під час подорожі він здійснював візитації шкіл, люстрації маєтків, а також зустрічався зі шляхтою та магнатами, для підтвердження власної до них прихильності. Виходячи з хронології, встановленої на основі джерел і літератури, можна припустити, що маршрут був таким: спочатку князь прибув до Любліна, де гостював у підляського воєводи Йосипа Салезія Оссолінського⁴⁹, згодом (10 травня) — до Луцька, у якому його вітала місцева шляхта і земські урядники⁵⁰. За дорученням Комісії національної освіти він провів інспекцію навчальних закладів у Луцьку, Острозі та Олиці⁵¹. З огляду на близькість останньої до Клевая можна припустити, що не оминув Адам Казимир і родинне гніздо Чарторийських, про відвідини якого згадує і Ю. Немцевич⁵². Натомість подальша послідовність маршруту в ранній версії «Спогадів моїх часів» дещо не співпадає з хронологією огляду шкіл, яка зазначена в рапортах генеральних візитаторів. Юліан Немцевич стверджує, що наступні тижні князь провів на Поділлі (у Миколаєві, Меджибожі, Зінькові та Кам'янці)⁵³, але «Газета Варшавська» від 14 червня інформувала, що 23 травня Адам Казимир відвідав з візитацією школу в Любарі, прямуючи далі до Житомира й Вінниці⁵⁴. Наступним важливим пунктом подорожі був розташований у Брацлавському воєводстві Гранів, де Адам Чарторийський залишився до кінця червня, цікавлячись господарським станом місцевого ключа⁵⁵. Ю. Немцевич згадував, що з Гранова князь виїздив на три дні, два з яких провів у дорозі, щоб відвідати Станіслава Щесного Потоцького в Тульчині⁵⁶. До Умані ж, де діяв навчальний заклад під опікою василіян, він не поїхав через небезпеку гайдамацьких нападів, відправивши замість себе ксьондза Омєньського й професора вінницьких шкіл Анципу⁵⁷.

Лише наприкінці червня Адам Чарторийський дістався Подільського воєводства, де вимушений

⁴⁸ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

⁴⁹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

⁵⁰ Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 40 (z dn. 17 V) s. 6.

⁵¹ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 387.

⁵² Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

⁵³ У «крайових» спогадах Ю. Немцевича послідовність відвідуваних міст Поділля більше відповідає маршруту подорожі 1782 року, за винятком згадок про Гранів і Тульчин, які не входили до неї (Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 128–130). Натомість у «еміграційних» спогадах перелік міст збігається з маршрутом 1780 року, проте автор подає лише окремі локації (Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75–77).

⁵⁴ Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 48 (z dn. 14 VI) s. 5.

⁵⁵ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 387–388.

⁵⁶ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 132–133.

⁵⁷ Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782, z. 25. / wyd. T. Wierzbowski. Warszawa, 1907. S. 43–47.

⁴² Popiołek B. Piwo dla ludzi... S. 197.

⁴³ Ibid. S. 196.

⁴⁴ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych. (dalej — AGAD), Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 361, s. 1–45.

⁴⁶ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

⁴⁷ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6799, Supplement wiadomoci de die 27 aprilis 1780, k. 41.

був затриматися на п'ять тижнів. Протягом цього часу генеральний подільський староста здійснив візитацію шкіл в Барі та Кам'янці, люстрацію родинних маєтків у Сатанові, Зінькові, Меджибожі і Миколаєві, а також ревізію кам'янецького й летицького староств⁵⁸. Як і зазвичай, офіційні обов'язки поєднувалися з прийомами, бенкетами й активним світським життям, покликаним зміцнити зв'язки з місцевою шляхтою⁵⁹. Подорож було організовано так, щоб Адам Казимир Чарторийський міг бути присутнім на депутатському сеймику Подільського воєводства 15 липня в Кам'янці й, очевидно, вплинути на вибір депутатів до Коронного трибуналу⁶⁰.

На початку серпня Ю. Немцевич із сумом писав: «З Поділля ми вирушили до Галичини..., не без болю в серці, бачачи цю прекрасну країну, відірвану від Польського Королівства»⁶¹. Адам Чарторийський зупинився у родинному маєтку в Бережанах, залишивши там частину почту, й з невеликою свитою відвідав Сеняву, Олешичі та Ланьцут. У середині вересня генерал подільських земель повернувся до Варшави для участі в засіданнях сейму⁶². Загалом, подорож 1780 року сприяла розширенню політичного впливу Familia й зміцненню авторитету князя серед місцевої еліти.

Наступна подорож на південно-східні землі Речі Посполитої відбулася у 1782 р. Їй передували кілька важливих подій, що вплинули на її ціль і зміст. У 1781 році Адама Казимира Чарторийського було обрано маршалком Трибуналу Великого князівства Литовського. Саме перебуваючи у Вільні, він отримав звістку про смерть батька — руського воєводи Августа Чарторийського († 4 квітня 1782)⁶³. Згідно з розподілом родинних маєтків Адам Чарторийський успадкував значні володіння у Подільському, Волинському, Брацлавському й Руському воєводствах, зокрема Сеняву, Меджибіж, Зінків, Гранів, Сатанів та інші загальною вартістю близько 25 мільйонів злотих, після чого постало питання їх символічного прийняття у власне управління⁶⁴. Водночас подорож 1782 року мала практичне значення: А. Чарторийський прагнув особисто впровадити адміністрацію маєтками, призначити лояльних урядників і посилити контроль над господарством. У спогадах Адама Єжи зазначено, що подільський староста «відібрав управління

маєтками у пана Івановського... й передав повноваження на землі подільські панові Бернатовичу, колишньому учневі кадетської школи»⁶⁵.

У подорожі до південно-східних воєводств Чарторийського супроводжували дружина Ізабелла й сини Адам і Костянтин. Як згадував Ю. Немцевич, князь «вирушив, за звичаєм великих панів, із численним почтом і великим обозом»⁶⁶. Броніслав Залеський зазначав, що такі виїзди магнатів «використовувалися для забезпечення політичного впливу, слугували демонстрацією розкоші, показом багатства й могутності дому, сприяли здобуттю прихильності суспільства, підтриманню давніх і налагодженню нових зв'язків»⁶⁷.

Подорож розпочалася з Пулав — родового маєтку Чарторийських у Люблінському воєводстві. Адам Єжи писав: «Першою зупинкою нашої каравани був Клевань — батьківський маєток на Волині»⁶⁸. Однак, з огляду на віддаленість, зупинки відбулися раніше, зокрема в Любліні. Вихованець місцевого колегіуму Каєтан Козьмян згадував, що Адам Казимир Чарторийський під час подорожі на Поділля зупинився в місті на один день і відвідав школу: «Князь був одягнений у мундир-сурдут литовської гвардії [...] темно-синього кольору, з кармазиновими вилочками та золотою облямівкою. Він терпляче слухав промови, запитував дітей про їхніх батьків, багатьох гладив по голові, а батькам наказав передати вітання». Виявляючи доброзичливість, князь навіть попросив для учнів кілька днів відпочинку: «Ми засяяли від радості; коли він відійшов, ми, стрибаючи від щастя, ледве не попадали зі сходів»⁶⁹, — згадує К. Козьмян. Зустріч із князем і побачене ним масштабне дійство подорожі справили на юного спостерігача незабутнє враження.

Окрім Клеваня, на Волині Чарторийські зупинялися у Дубно, де їх гостинно приймали Сапегі⁷⁰. Звідти ж вирушили до Миколаєва на Поділлі. Ю. Немцевич писав: «Коли перетнути річку Буг, дедалі більше краса й родючість цього краю захоплює. Майже ніде не видно сосен, усюди родючі ниви, зелені луки, веселі діброви; саме в такій місцевості лежить Миколаїв»⁷¹. Далі шлях пролягав на південь до Меджибожа, який, за словами Адама Єжи, був «справжньою метою подорожі»⁷². Після цього князівська родина побу-

⁵⁸ Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 60 (z dn. 26 VII) s. 5; Raporty generalnych wizytatorów... S. 36–42.

⁵⁹ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 388.

⁶⁰ Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 60 (z dn. 26 VII) s. 5.

⁶¹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 81.

⁶² Ibid. S. 83.

⁶³ Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 392, 395.

⁶⁴ AGAD. APP, sygn. 358, s. 141–142.

⁶⁵ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 25.

⁶⁶ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

⁶⁷ Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 190.

⁶⁸ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁶⁹ Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. T. 1. / wyd. J. Zupański. Poznań, 1858. S. 29.

⁷⁰ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁷¹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

⁷² Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 25.

вала в Кам'янці та Хотині, а завершальним етапом мандрівки стало відвідання маєтків у руському воєводстві. «Ми проїхали Галичину, зупиняючись в Олешичах, Сеняві та Ярославі, завершивши нашу подорож у Пулавах»⁷³, — згадував Адам Єжи Чарторийський.

Неповні відомості про місця зупинок і тривалість пересування не дозволяють точно відтворити маршрут й загальний час подорожі на Поділля 1782 року. Водночас Адам Єжи згадував, що «проходили щонайбільше по шість миль на день, між сніданком і обідом»⁷⁴. У Речі Посполитій середня довжина милі становила приблизно 7,5 км, тож за день князівська родина могла долати до 45 км.⁷⁵ Слід зазначити, що милі не вимірювалися з математичною точністю — їх визначали радше за суб'єктивним відчуттям подоланої відстані. Тому на добрих дорогах миля могла бути довшою, ніж на поганих⁷⁶. Дороги на східних землях, зокрема у Київському воєводстві, були важкопрохідними, а на Поділлі та Наддніпрянщині — ще й небезпечними⁷⁷. Ю. Немцевич, описуючи шлях князя з Гранова на Поділлі до Тульчина на зустріч із Щесним Потоцьким, згадував, що виїхавши «на легких козацьких візках, мчали галопом безкраїми українськими рівнинами. Тоді я зрозумів, що таке українські милі: нам казали, що від Тульчина до Гранова всього дві милі, але, вирушивши о першій годині дня і весь час поспішаючи, лише близько десятої вечора ми побачили поодинокі вогники Тульчина. Ми гнали швидко, адже тоді страх перед гайдамацькими нападами ще не зник в Україні, тож цей страх додавав нашим візникам крил»⁷⁸.

На швидкість пересування істотно впливала чисельність учасників. Зазвичай шляхта й магнати подорожували територією Речі Посполитої невеликими групами, щоб спростити поїздку й швидше дістатися до місця призначення⁷⁹. Натомість мандрівки Чарторийських відбувалися у повному складі двору, що вимагало великого

обозу, численної обслуги й належного матеріального забезпечення.

Учасників обозу можна поділити на кілька груп. Це найближче оточення Адама Казимира Чарторийського — члени двору, урядники й приятелі; місцева шляхта, яка приймала князя у своїх маєтках і приєднувалася до подорожі; а також слуги, відповідальні за побут і забезпечення всієї експедиції.

Разом із Чарторийським подорожували лікар, два капелани, військові та цивільні урядники, кілька офіцерів, а також представники духовенства й іноземні радники⁸⁰. Як меценат і покровитель літератури, князь часто подорожував у товаристві поетів, зокрема Францішека Княжніна, який, за словами Адама Єжи, «користав із кожної нагоди чи події, щоб описати її поетично»⁸¹. Під час поїздок Адама Казимира Чарторийського супроводжували маршалок двору П. Божецький, а також секретарі, відповідальні передусім за князівську кореспонденцію. У каретах, запряжених четвіркою коней, подорожували: секретар із закордонного листування Сковронський, відповідальний за господарську ревізію подільських і руських маєтків секретар Вітошинський, секретар до литовських справ Зджітовецький, до мазовецьких — Залеський, а також секретар для поточних справ Карпінський⁸². Присутність цих двірських урядників у князівському почті свідчить про бажання Адама Чарторийського, а радше необхідність для нього, невідкладно реагувати на політичні та поточні справи, листуючись із приятелями й клієнтами навіть під час подорожей.

Одні особи з супроводу пересувалися в каретах і кочах, інші — верхи. До міст або резиденцій великих магнатів Адам Чарторийський урочисто під'їжджав у розкішній кареті⁸³. Каєтан Козьмян згадував, що до Любліна «князь приїхав у шестикінному екіпажі; візники й фореятори були у фerezіях»⁸⁴. Загалом карети великих панів і королів, призначені для урочистих виїздів, як описував Анжей Кітович, вирізнялися надзвичайною пишнотою: «прикрашені різьбленням, китайським розписом, коронами або бронзовими орнаментами, щедро позолоченими у вогні; усередині вистелені оксамитом і густо оздоблені золотими галунами, а вікна мали дзеркальні шибки»⁸⁵. У звичайні ж дні генеральний подільський староста надавав перевагу подорожам верхи; інколи поруч із ним їхав син Адам

⁷³ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego.... S. 25.

⁷⁴ Ibid. S. 22.

⁷⁵ Łopatecki K. Jednostki odległości i szybkość podróży w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaise'a de Vigenère. *Przegląd Historyczny*. T. 112. Warszawa, 2021. № 3. S. 540.

⁷⁶ Ibid. S. 547. За підрахунками Якуба Рогульського, середня швидкість пересування почту маршалка надвірного литовського Павла Кароля Сангушка між маєтками у Волинському та Люблінському воєводствах становила близько 29 км на день (Rogulski J. *Podróże i mobilność magnata...* S. 177–196).

⁷⁷ Більше про якість доріг і швидкість пересування див: Kupczewska M. *Itinerarium wojewody kijowskiego...* S. 168.

⁷⁸ Niemcewicz J. U. *Pamiętniki...* 1957. S. 132.

⁷⁹ Popiołek B. *Piwo dla ludzi...* S. 197.

⁸⁰ Żychliński T. *Złota księga szlachty polskiej*. R. 8. Poznań, 1886. S. 80.

⁸¹ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁸² Soroka J. *Pamiętnik Jerzego Soroki...* S. 190.

⁸³ Zaleski B. *Żywot Księcia Adama...* S. 192.

⁸⁴ Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 29.

⁸⁵ Kitowicz J. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. / wyd. M. Janik. Kraków, 1925. S. 340.

Єжи⁸⁶, а також найближчі приятелі та постійні супутники князя — генерал Орловський, генерал-ад'ютант Здроевський, камергери Шимановський, Бориславський, Дембовський та інші⁸⁷. Серед ад'ютантів Адам Єжи згадує Юліана Урсіна Немцевича, якого характеризує як «того, що догоджав усім панночкам»⁸⁸. Цей коментар видається цілком слушним, адже у власних спогадах Ю. Немцевич не шкодує компліментів жінкам, яких зустрічав у дорозі. Описуючи невістку кам'янецького коменданта Яна де Вітте — Софію, він писав: «Не знаю, чи Гелена, Аспазія або Лаїс, найвідоміші красуні Афін, могли б перевершити її вродою та чарівністю. Не бачив я у житті красивішої жінки. До досконалих рис обличчя, до найсолодших, найкрасивіших очей вона додавала ангельську усмішку й голос, що торкався душі. Ви б сказали, дивлячись на неї, що це живий ангел, який зійшов з неба»⁸⁹. А надмірна увага поета до вродливої дружини пана Борейка викликала занепокоєння в летичівського підкоморія, який «напівжартома, а часом і з виразною сарматською серйозністю» намагався цьому завадити⁹⁰.

Упродовж подорожі супровід князя постійно зростає: «чим далі ми їхали, тим більше, мов снігова куля, розростався наш табір — числом шляхтичів, що до нас приєднувалися»⁹¹. Місцева шляхта, пов'язана з Чарторийським приятельськими чи клієнтськими стосунками, приймала його у своїх маєтках і нерідко долучалася до подорожі на кілька тижнів⁹². Серед них згадуються родини Вітославських, Борейків, Віслоцьких, Дружбацьких, Комарницьких, Стадницьких, Домбських, Дембовських, Морських й інші, яких князь приймав і гостинно частував власним коштом⁹³.

Із цього опису можна уявити масштаб підготовки таких мандрівок, кількість задіяних осіб і складність їх організації. За координацію подорожі відповідав маршалок двору Пйотр Божецький, який завчасно укладав список осіб, призначених князем для служби, супроводу чи товариства, визначаючи також, хто подорожуватиме у власних екіпажах, а хто — у князівських⁹⁴. Становничий, супроводжуваний кількома козаками, вирушав наперед, щоб підготувати визначену зупинку згідно з маршрутом, у якому зазначалися місця відпочинку, нічлігу й тривалість перебування в окремих маєтках. За організацію розміщення двору відповідали двоє молодих

литвинів — Єжи Сорока й пан Сіген, а за кінний двір — пан Пашковський⁹⁵.

Під час подорожі генеральний подільський староста зазвичай зупинявся на нічліг у власних маєтках і замках (городах), проте нерідко гостював у магнатів і шляхти. Адам Єжи згадував перебування в Райківцях: «у домі пана Онуфрія Морського, великого приятеля мого батька, одного з найвпливовіших громадян Поділля»⁹⁶. Із записок Каєтана Козьм'яна відомо, що через велику кількість шляхти, яка супроводжувала Адама Чарторийського до Любліна, бракувало місць у маєтках, тому князь оселився у колегіумі єзуїтів: «у покоях префекта, заздалегідь замовлених і підготовлених»⁹⁷. Але траплялося також ночувати в наметах, як це було в Миколаєві на Поділлі⁹⁸. Решта супроводу — шляхта, урядники й слуги — ночували в господарських приміщеннях маєтків, тіснилися в маєтках дрібної шляхти і селянських хатах. Ю. Немцевич згадував, як «ночував у stodolі одного селянина»⁹⁹, а в Зінькові «спав унизу, під замком, у хатині над річкою — у надзвичайно приємному місці»¹⁰⁰.

Організацію князівського обозу було продумано до найменших деталей. Уже на світанку вирушали перші брики (вози), а за порядком у дорозі стежив спеціально призначений підконюший¹⁰¹. Першою їхала кухня з кухмістром, кухарями й цукерниками, щоб встигнути завчасно приготувати обід. Окремі екіпажі перевозили столовий посуд, пекарню, де працював цукерник Соболевський — вихованець неаполітанської школи, а також погріб із напоями та скляним начинням. Інший віз був відведений під кав'ярню, якою керував грек Анастазій; там же перевозили спеції та цукор. Крім того, в обозі були окремі брики для пральні, гардеробу князя, кузні та ремісників¹⁰². «Подорожні речі» магнатів і шляхти перевозили на «скарбових возах», вкритих шкірою та додатково накритих китайкою або зеленим сукном¹⁰³. Єжи Сорока зазначав, що тринадцять таких возів, запряжених шістьма кіньми, перевозили скрині й клунки придворних¹⁰⁴. Речі пакували в коші, скрині та дорожні футляри — часто французької роботи, вишукані, водонепроникні, призначені для певних типів предметів. Невід'ємною частиною подорожнього спорядження були також «тломоки» — мішки

⁸⁶ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁸⁷ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

⁸⁸ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁸⁹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 129.

⁹⁰ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

⁹¹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

⁹² Pezda J. Godłem moim było i będzie... S. 33.

⁹³ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

⁹⁴ Ibid. S. 190.

⁹⁵ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁹⁶ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁹⁷ Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 29.

⁹⁸ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

⁹⁹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

¹⁰⁰ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 129.

¹⁰¹ Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 192.

¹⁰² Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

¹⁰³ Augustyniak U. Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży... S. 375.

¹⁰⁴ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

для перевезення одягу, постелі та інших речей, виготовлені з полотна, сукна чи шкіри¹⁰⁵.

Юліан Немцевич у своїх спогадах занотував, що 1782 року під час подорожі на Поділля в обозі налічувалося близько 400 коней — запряжених, вільних і тих, що належали двірським та резидентам¹⁰⁶. Окрім того, згадував про 14 верблюдів, імовірно, цифра перебільшена, адже Єжи Сорока писав лише про шість тварин, яких супроводжувало троє конюхів в турецькому вбранні. Верблюди несли скрині з книжками, накритими зеленим сукном, оздобленим вишитими візерунками та ініціалами князя¹⁰⁷. Ці екзотичні тварини, «прикрашені дзвіночками, які дзенькотили на ходу»¹⁰⁸, справили велике враження на провінційну шляхту й селян. Під час в'їзду до Зінькова на Поділлі трапився кумедний випадок: «коли ми наближалися до міста, хлоп, що їхав на малій кобилі, побачив верблюдів; налякана тварина впала й померла зі страху»¹⁰⁹. Князь, за словами Ю. Немцевича, щедро винагородив селянина за втрату кобили. Ця сцена, наведена в мемуарах, не лише передає колорит і масштаби подорожі, а й відображає тенденцію до ідеалізації постаті Адама Чарторийського, зображеного як великодушного й шляхетного покровителя, навіть у дрібних побутових епізодах.

Адам Казимир Чарторийський зазвичай вирушав у дорогу близько дев'ятої години ранку. Окрім згаданого почту, поруч із князем завжди перебувала охорона й найближчі слуги. Більшість слуг із безпосереднього оточення князя були іноземцями: йому прислужували темношкірий Осман і «привезений із Константинополя турок Алі», які їхали верхи поруч із князем, виконуючи дрібні розпорядження, наприклад, подавали люльку¹¹⁰. За князем завжди слідував камердинер у легкій кареті, запряжений четвіркою коней, із частиною денного гардеробу, а за порядком стежив француз П'єр¹¹¹. «При екіпажі йшли високі гайдуки — угорці Януш і Ференс, а шість шляхтичів, верхи на міцних конях, у татарському вбранні, із сагайдаками, луками та стрілами, оточували карету князя», — згадував Каєтан Козьмян¹¹². Безпеку обозу забезпечували також п'ятдесят козаків із грановського ключа¹¹³. Юліан Немцевич писав, що дорогою вони співали балади

про славного Хмельницького, про війни з поляками, про Нечая¹¹⁴.

В обідню пору місце зупинки табору зазвичай обирали на відкритому полі, поблизу броду або річки. Завчасно забезпечувалося постачання дров, сіна, соломи й вівса. Для зупинок розбивали кілька наметів: князівський був оздоблений кармазином, золотими галунами і френзелею, під ним розміщувався обідній стіл на шістдесят осіб і шкіряні стільці. Трішки скромнішим був намет для двірських урядників: з вишитої китайки німецької роботи. Окремий менший намет призначався для кухарів і захисту вогнища від вітру¹¹⁵. Військові ж розміщувались у «татарському» наметі дерев'яної решітчастої конструкції, подібному до тих, що використовують кочові племена Середньої Азії. Цей намет був подарований генеральному подільському старості одним з фаворитів Катерини II, генералом Зоричем¹¹⁶.

Коли маршалок повідомляв про наближення князя до місця зупинки, лакеї готували стіл із чаюванням, горілкою та лікерами¹¹⁷. Напої добиралися відповідно до вподобань і звичаїв місцевої шляхти. Анджей Кітович писав, що на Русі традиційними трунками були горілка, мед, вишняк і малинівка¹¹⁸. Для обслуговування столу призначали двох камердинерів, двох лейб-гусарів, двох лакеїв-посильних і шістьох локаїв. Під час обіду подавали різні вина і пиво, а після — каву й люльки¹¹⁹. Давній шляхетський звичай вітати кожного келихом, як згадував Адам Єжи, був виснажливим для подільського генерального старости, що страждав на подагру, але ніколи не легковажив усталеними традиціями гостинності¹²⁰. В «Описі звичаїв і обичаїв...» А. Кітович докладно описує традиції споживання алкогольних напоїв у шляхетській Польщі, зокрема згадуючи, що під час застіль волали, підбадьорювали, доливали й усіма способами заохочували до пиття — змушуючи пити до дна, без перепочинку¹²¹. Про значення застіль у шляхетській культурі писав і Юліан Немцевич, описуючи гостини у домі пана Онуфрія Морського. «Після ситного обіду, — згадував він, — подали старе вино, вкрите сивим пилом і поросле мохом. Усі повільно смакували "божественний нектар", коли один молодий гість, не знаючи звичаїв, осушив келих одним ковтком», що неабияк здивувало присутніх, адже вино мало понад триста років. Щоб згладити ситуацію,

¹⁰⁵ Augustyniak U. Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży... S. 375–376.

¹⁰⁶ Pezda J. „Godłem moim było i będzie... S. 33.

¹⁰⁷ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

¹⁰⁸ Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 28–29.

¹⁰⁹ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 80.

¹¹⁰ Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 192.

¹¹¹ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

¹¹² Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 28–29.

¹¹³ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

¹¹⁴ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 76.

¹¹⁵ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

¹¹⁶ Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 192.

¹¹⁷ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

¹¹⁸ Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów... S. 340.

¹¹⁹ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

¹²⁰ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

¹²¹ Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów... S. 279.

господар налив Ю. Немцевичу ще одну чарку, й цього разу він пив повільно, як належить¹²².

Після обіду князівську родину часто відвідували місцеві урядники й шляхта. Гостям подавали морозиво, лимонад, вино й фрукти¹²³. Час минав у розмовах і розвагах, які ставали невід'ємною частиною культурного життя двору. Зазвичай пропонували гру в карти або шахи, але траплялось, що місцева шляхта організовувала аматорські театральні вистави, у яких розігрували комедії «Грач» і «Близнята», перекладені з французької Адамом Казимиром Чарторийським¹²⁴. До виступів залучали всіх охочих, що створювало невимушену атмосферу й веселило учасників і глядачів. Окрім театральних вистав, шляхта знаходила розвагу й у відтворенні відомих битв і штурмів — у дусі сарматського патріотизму. Адам Єжи Чарторийський із захопленням описував «облогу Меджибізького замку», організовану разом із загоном козаків із Гранова. Як він згадував, «пан Цісельський замкнувся в замку з моїм братом, а здобуттям командував полковник Мольський, при якому я служив ад'ютантом». Серед галасу, кінних атак і удаваних сутичок «відбулася майже справжня битва, завершена укладом миру»¹²⁵.

Розвагою під час подорожей було й відвідування нових місць. Чарторийські захоплювалися орієнтальною культурою, тож пропозиція вирушити до турецького Хотина, розташованого над Дністром біля польського кордону, особливо сподобалася Ізабеллі. Адам Єжи згадував: «Місцевий паша з великою люб'язністю та розкішню приймав мого батька як генерала подільських земель»¹²⁶. Юліан Немцевич додавав, що «паша прийняв нас, оточений своїм двором; серед урядників був і блазень — кумедна, дико вбрана фігурка з безліччю маленьких мішечків за поясом [...] Подали каву, люльки, кожен отримав по хустці із золотими краями»¹²⁷. Ю. Немцевич також описував обід у одного з найбільш шанованих мешканців міста: «...кожному поставили низький столик при самій підлозі, ми сіли на килимі, підібгавши ноги. Подали близько сорока дрібно нарізаних страв — одну за одною, так швидко, що ледве встигали скуштувати»¹²⁸. Найбільше враження справив гарем, який Чарторийським показував син паші: «Через відчинені двері покоїв, розташованих уздовж коридору, — писав Адам Єжи, — ми бачили жінок, здивованих і сполоханих нашою появою. [...]

Вони вразили нас недбалістю свого вбрання, попри чемність і спроби підтримати розмову, що, однак, давалося нелегко»¹²⁹. Ю. Немцевич переповідав чутки, що паша напередодні візиту Чарторийських наказав втопити в Дністрі одну зі своїх дружин, оскільки йому наснилося, що вона була невірною. Наступного дня з'ясувалося, що жінка була невинною, і ця подія глибоко вразила пашу¹³⁰. Такими оповідями, нерідкими у «Спогадах моїх часів», Ю. Немцевич прагнув підкреслити «дикість» чужих звичаїв, контрастно зіставляючи їх із «цивілізованими» польськими традиціями. Такі історії мали для автора передусім символічне значення: це були моральні та патріотичні відступи, у яких минуле поставало як джерело прикладів доблесті та шляхетності.

До прикладу, Ю. Немцевич згадував зустріч зі старцем поблизу Миколаєва, який, за його словами, «був із королем Яном (Ян III Собеський. — М. Г.) під Віднем, служив шталмейстером у пана гетьмана Сенявського»¹³¹. Попри сумнівну достовірність цього свідчення — адже битва під Віднем відбулася ще в 1683 р. — сама розповідь має глибоке символічне звучання. Постать Яна III Собеського, як і образи інших героїв минулої епохи, у сприйнятті сучасників ставали символом колишніх звитяг польського війська, охоче згадуваних і міфологізованих як останні прояви сарматського героїзму¹³². «Два віки, — писав Ю. Немцевич, — зустрілися між собою: людина, що бачила останні тріумфи Польщі, і той нещасний, що її загибелі дочекався»¹³³. Для нього ця коротка розмова мала особливий сенс: старець уособлював минулу славу Речі Посполитої, тоді як сам автор — свідок її занепаду — репрезентував нове, «розчароване» покоління. Як і багато представників освіченої еліти кінця 18 століття, Ю. Немцевич сприймав минуле крізь призму своєрідного «відродження сарматизму» — традиції, яку ще нещодавно просвітити вважали анахронізмом. Це світобачення було тісно пов'язане з Пулавами — інтелектуальним осередком довкола двору Чарторийських, де, насамперед завдяки княгині Ізабеллі, формувалася сентиментально-сарматська концепція польської історії¹³⁴. У його спогадах ця ідея проходить наскрізно, поєднуючи особисте з історичним.

Отже, спогади сучасників — Адама Єжи Чарторийського, Юліана Урсіна Немцевича та Єжи Сороки є цінним джерелом для дослідження подорожей родини Чарторийських. Вони дають змогу простежити різні аспекти

¹²² Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75–76.

¹²³ Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

¹²⁴ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23; Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 76.

¹²⁵ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

¹²⁶ Ibid. S. 23.

¹²⁷ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 80–81.

¹²⁸ Ibid. S. 81.

¹²⁹ Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

¹³⁰ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 81.

¹³¹ Ibid. S. 75.

¹³² Zając G. Czyły weredyk... S. 38.

¹³³ Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

¹³⁴ Zając G. Czyły weredyk... S. 40.

мандрівок — їх мету, маршрути, темп пересування, побутові умови, форми розваг і контакти з місцевою шляхтою — та демонструють, як практичні завдання — інспекції маєтків, візитації шкіл, призначення урядників, участь у шляхетських з'їздах — поєднувалися з елементами публічної репрезентації. На локальному рівні ці виїзди мали виразне символічне значення: вони утверджували авторитет родини серед місцевого населення, сприяли консолідації шляхти навколо магната, який виступав водночас патроном, меценатом і протектором.

Збережені в джерелах описи дозволяють не лише досліджувати повсякденне життя магнатерії під час подорожей, а й простежити його регіональні особливості, зокрема на українських землях. Тут проступає культурна мозаїчність

регіону, де перепліталися шляхетський сарматизм і пам'ять про козацьку славу, орієнтальні впливи й відкритість до високої європейської культури — паризьких салонів із їхніми театральними виставами, поезією та новими інтелектуальними течіями.

Подорожі родини Чарторийських виконували не лише господарсько-адміністративну чи політичну функцію, а й становили соціокультурний феномен, у якому втілювалися ритуали гостинності, естетика подорожування, а також культурні та ціннісні уявлення шляхти. Водночас їх можна розглядати як прояв ширших культурних процесів пізньої Речі Посполитої, коли взаємодіяли традиційні й модерні елементи шляхетського світу, формуючи багатовимірний образ магнатської культури на українських землях.

REFERENCES

- Aleksandrowicz, A. (1960). Julian Ursyn Niemcewicz w Puławach. *Rocznik Lubelski*, 3, 129–156 [in Polish].
- Augustyniak, U. (2021). Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży: ludzie a rzeczy w XVI–XVIII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 69(3), 373–383 [in Polish].
- Budzar, M., & Kovalov, Ye. (2023). Ukrainski mandrivnyky Galagany v zemliakh Cheskoj korony Habsburhiv: reprezentatsiia vrazhen u podorozhnikh naratyvakh seredyny XIX st. [Ukrainian Travelers Galagans in the Lands of the Bohemian Crown of the Habsburgs: Representation of impressions in travel notes of the mid-19th century]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy*, 31, 5–20 [in Ukrainian].
- Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Comps.) & Kolesnyk, I. (Ed.). (2019). «My vyikhaly z Sokyryntsyv...»: Trevelohy rodyny Galaganiv. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Czartoryski, A. (1860). *Żywot J. U. Niemcewicza*. Paryż [in Polish].
- Dąbrowicz, E. (2023). „Kolekcja Niemcewiczowska”. Pożytki dla badacza historii literatury romantyzmu. *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne I Edytorskie*, 24(2), 109–127 [in Polish]. DOI 10.12775/SE.2023.0030
- Duchńska, S. (Ed.). (1891). *Listy Księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna Księcia Adama*. Kraków [in Polish].
- Dysa, K. (2021). Podorozhuvaty, shchob samovdoskonaliuvatsia i prymnozhuvaty blaho liudstva i svoiei krainy: porady Leopolda fon Berkhtolda u konteksti prosvitnytskoho dyskursu [Travelling to Improve Yourself and Increase Common Good of Humankind and Your Country: Recommendations of Leopold von Berchtold in the context of the Enlightenment discourse]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 4, 5–13 [in Ukrainian].
- Dysa, K. (2024). Kyivska akademiia v podorozhnikh zapyskakh druhoi polovyny XVIII — seredyny XIX st. [Kyiv Academy in Travelogues of the Second Half of the 18th through Mid-19th Centuries]. *Kyivan Academy*, 21, 39–54 [in Ukrainian].
- Feduszka, J. (2023). Podróże ordynatów Zamoyskich po Europie w XVII i XVIII wieku. *Facta Simonidis*, 16(1), 121–147 [in Polish]. DOI: 10.56583/fs.2120
- Frączyk, T. (2012). *Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*. Kraków [in Polish].
- Haletska, Ya. (2021). Julian-Ursyn Niemcewicz: Zhyttievyi shliakh, naukova i hromadsko-politychna diialnist (70-ti roky XVIII — persha polovyna XIX st.). [Julian-Ursyn Niemcewicz: Life, scientific, public and political activities (70s of the 18th — first half of the 19th century)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 31, 149–157 [in Ukrainian].
- Hedo A., & Ivaniuk, O. (2025). The image of England in the travelogues and correspondence of Ukrainian travelers of the 19th century. *Skhid*, 7(3), 37–45 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.735>
- Ivaniuk, O., & Chkan, A. (2023). Mista Naddnpianskoj Ukrainy naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st. u trevelohakh anhliiskyh mandrivnykiv [The Cities of Transdniprian Ukraine at the End of the 18th — in the First Half of the 19th Century in the Travelogs of English Travellers]. *Kyivski istorychni studii, Kyiv Historical Studies*, 1(16), 111–120 [in Ukrainian].

- Karpińska, M. (2016). Wokół „Dzienników” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego: rozterki edytora. In J. Sikorska-Kulesza (Ed.), *Edytorstwo źródeł XIX wieku: problemy teoretyczne i praktyka edytorska* (Vol. 1, pp. 67–77). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
- Kitowicz, J. (1925). *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III* (M. Janik, Ed.). Kraków [in Polish].
- Kowalczyk, M. (2005). *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*. Toruń [in Polish].
- Kowalski, M. (2012). Życie w ciągłej podróży — początki kariery młodego magnata w czasach Augusta Mocnego według diariusza księcia Michała Kazimierza Radziwiłła. In M. Saczyńska & E. Wólkiewicz (Eds.), *Samotrzeć, w kompanii czy z orszakami? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych* (pp. 499–514). Warszawa [in Polish].
- Koźmian, K. (1858). Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815 (Vol. 1, J. Żupański, Ed.). Poznań [in Polish].
- Kucharski, A. (2013). *Theatrum peregrinandi: Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku*. Toruń [in Polish].
- Kupczewska, M. (2023). Itinerarium wojewody kijowskiego Tomasza Zamoyskiego z Kijowa do Zamościa (4–21 listopada 1619 r.) — przyczynek do analizy mobilności magnackiej w epoce nowożytnej. *Res Historica: Czasopismo Instytutu Historii UMCS*, 56, 151–180 [in Polish].
- Łopatecki, K. (2021). Jednostki odległości i szybkość podróżowania w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaise’a de Vigenère. *Przegląd Historyczny*, 112(3), 540 [in Polish].
- Mączak, A. (1998). *Odkrywanie Europy: Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk [in Polish].
- Mączak, A. (2001). *Peregrynacje. Wojaże. Turystyka*. Warszawa [in Polish].
- Mączak, A. (2008). Turystyka europejska: Wieki XVI–XIX. *Folia Turistica*, 19, 5–26 [in Polish].
- Niemcewicz, J. (1803). *Do Józefa Szymanowskiego* [Poem]. In T. Mostowski (Ed.), *Pisma różne wierszem i prozą* (Vol. 1, pp. 497–505), Warszawa [in Polish].
- Niemcewicz, J. U. (1848). *Pamiętniki czasów moich: Dzieło pośmiertne* (K. Niemcewicz, Ed.). Paryż [in Polish].
- Niemcewicz, J. U. (1957). *Pamiętniki czasów moich* (J. Dihm, Ed.). Warszawa [in Polish].
- Pezda, J. (2000). Jerzy Soroka. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 40, p. 507). Warszawa–Kraków [in Polish].
- Pezda, J. (2023). „Godłem moim było i będzie zawsze: kraj — jego dobro i jego wola”: Przyczynek do historii rodu Czartoryskich. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 150(1), 33. Kraków [in Polish].
- Podemski, K. (2005). *Socjologia podróży*. Poznań [in Polish].
- Popiołek, B. (2024). Piwo dla ludzi, wódka dla koni: Szlacheckie rejestry drogi w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. *Saeculum Christianum*, 31(1), 194–207 [in Polish].
- Rogulski, J. (2016). Podróże i mobilność magnata epoki saskiej w świetle księgi skarbowej Pawła Karola Sanguszkis z 1726 roku. In A. Teterycz-Puzio, L. Kościelak, & E. Łączyńska (Eds.), *Via viatores quaerit: Mobilność społeczna w dziejach krajów Grupy Wyszehradzkiej* (pp. 177–196), Słupsk [in Polish].
- Sokirko, O. (Ed.). (2024). *Ukraina ta susidni zemli v XVIII st. Podorozhi barona fon Kampenhauzena*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Wierzbowski, T. (Ed.). (1907). *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782* (No. 25, pp. 43–47), Warszawa [in Polish].
- Zajac, G. (2015). *Czuły weredyk: Twórczość poetycka Juliana Ursyna Niemcewicza*. Kraków [in Polish].
- Zaleski, B. (1881). *Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*. Poznań [in Polish].
- Zamoyski, A. (2024). *Izabela the Valiant: The Story of an Indomitable Polish Princess*. William Collins [in English].
- Żychliński, T. (1886). *Złota księga szlachty polskiej* (Vol. 8, p. 80). Poznań [in Polish].

Дата першого надходження статті до редакції: 05.10.2025 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.10.2025 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.12.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)